

Noszikai Gábor

„... TÖBB HAZÁT KÍVÁNTAK VÁGYAINK” – 2. RÉSZ

CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉS SZABÓ ZOLTÁN BARÁTSÁGA

2023-12-04 | **ESSZÉ**

Magyar írók Angliában

Szerzőinknek huzamos angliai tartózkodásukat megelőzően is volt alkalmuk hosszabb-rövidebb látogatást tenni Albionban. Több évtizedes külhoni tartózkodásra kényszerülve, nem hamarkodták el a döntést, hogy letelepednek Angliában. Ezt bizonyítják Londonról és a szigetországról vallott gondolataik is. Cs. Szabó László

szerint a brit főváros *nem világváros, hanem egy egész világ.* ^[1] Szabó Zoltán a második világháború után: *Angliába a jóakarató emberek menjenek látogatóba, az elfogulatlanok és tárgyilagosak, akik szeretik, ha egyszerűen emberszámba veszik őket.* ^[2]

megfelelő szellemi környezet

A BBC-állás a londoni rádió magyar nyelvű adásánál – az évekig kilátástalan itáliai tartózkodás után – megfelelő szellemi környezet Cs. Szabó számára.

Egyben új fejezet a két író barátságában. Czigány Lóránt szerint: *Jórészt a fegyvertársakat kereső Szabó Zoltán érdeme, hogy Cs. Szabó László 1951 nyarán Londonba került a BBC-hez.* ^[3] Júniustól Cs. Szabó a BBC External Services ^[4] – Anglia Hangja – belső munkatársa: *Hírolvasó, beolvasó és a központból özönlő világpolitikai hírmagyarázatok átdolgozója voltam több mint két évtizedig; névvel jegyzett vasárnapi kulturális rovatomban alig politizáltam. Témáimat magam választottam ki, egész pályámon talán kétszer támadt mentegetőző, udvarias kifogásuk (de nem világnézeti vagy politikai) a tárgy ellen.* ^[5] Szabó Zoltán – ugyancsak nyugdíjazásáig – a müncheni központú Szabad Európa Rádió (SZER) londoni levelezője volt. ^[6] Cs. Szabóhoz hasonlóan, Szabó Zoltán is az általa szabadon választott témákban küldött heti jegyzeteket Londonból Münchenbe, ahol szövegeit legtöbbször Bikich Gábor olvasta fel. Személyes megszólalásai ritka kivételek voltak a Magyarországon leginkább hallgatott külföldi magyar nyelvű, 49-es rövidhullámsávú adón. Mindkét szerzőt az egzisztenciális bizonytalanságtól szabadította meg a két rádióállomásnál 1951-ben kezdett tevékenység.

Legfontosabb rádió-szerepléseik gépiratait kéziratokká érlelik. A rádióhallgatókat és külhoni olvasóközönségüket a műveltség alapjára épített felelős közéleti gondolkodásra ösztönözték: *magyar írókként* – Angliában.

Európai Látóhatár

Borbándi Gyula emlékezése szerint a Látóhatár (LH) folyóirat alapításakor a szerkesztők Szabó Zoltán közvetítésével vették fel a kapcsolatot Cs. Szabó Lászlóval.

[7] 1952 májustól mindketten rendszeresen publikáltak a folyóiratban. [8]

Borsody István, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán együtt alapították a Látóhatár Baráti Társaságot. Kezdeményezésükkel a 20. század államközpontú elméleteitől és a tényleges hatalmat gyakorló személyektől következetesen távolságot tartó – azonos című – folyóiratot támogató szervezetet hoztak létre. Novemberben körlevéllel fordultak a nyugaton élő magyarsághoz, és kérték a Nyugat, a Válasz és a Magyar Szemle hagyományát folytató folyóirat támogatását. Egyszerre kívántak megfelelni a korábbi orgánumok hitvallásának: a Nyugatban kibontakozó modernség képviselőjének, a Válasz társadalmi programjának és a Magyar Szemle konzervatív minőségeszményének. Körlevelük egyik címzettje Jászi Oszkár volt. Jászi *Zoltán Öcsém*

kezdetű válaszában támogatásáról biztosítja őket: *A Látóhatáron kívül valóban nincs más hely széles e világon ahol messzenéző és becsületes magyar gondolkodás otthonra találhatna. Ezért oly fontos ez a lap és ezért becsülöm oly sokra a Te és Cs. Szabó [László] úttörését a szemle végleges talpra állítása érdekében.* [9]

antológia

Az 1950-es évek elején az itáliai katolikus kiadó Cs. Szabó Lászlót kérte fel egy 19–20. századi magyar lírát bemutató antológia szerkesztésére. A saját könyvtárát hátra hagyó szerkesztőnek nem volt segítségére a mai British Library elődje, a londoni British Museumban működő nemzeti könyvtár magyar gyűjteménye sem. Cs. Szabó emlékezése szerint a II. világháború után Angliába érkező magyarok közül *Szabó Zoltán volt az egyetlen, aki kihozta a könyveit.* [10] *A Magyar versek Aranytól napjainkig* [11] című antológia forrásanyagának összeállítását Szabó Zoltán segítette: *az ő megmentett könyvtára nélkül semmiképp se vállalkozhattam volna első vaskos antológiámra (...).* [12]

Ötvenéves barátja köszöntését Szabó Zoltán ezzel zárja: *Az a Cs. Szabó, aki a háború előtt Európába el-elzarándokolt, hogy angol, francia, olasz értékeket hordjon haza, most magyar könyvekbe tér, magyar értékeket csoportosít – hogy úgy mondjam véderővé – nyugaton. Ami elébb zarándokcél volt: otthona lett, az otthon: zarándokcél. Ötvenedik születése napján két kérdés merül fel bennem. Meghalt-e benne a vándor? A bujdosót éltessem-e benne? A kérdés nehéz s megválaszolni is nehéz, még innen is, a Hyde Park túloldaláról...* [13]

Cs. Szabó az 50-es évek közepén a Szabad Európa Rádió által szervezett nyári egyetemen tartott előadást magyar diákoknak. [14] *1956 előtt mindössze egy ízben találkoztam húszéves magyarokkal, kalotaszegi barátom, Albrecht Dezső [15] hívására (...) hogy előadjak a Szabad Európa szervezet (...) ösztöndíjasainak. Kényelmesen elértünk egy kis tanteremben. Légszomjjal küzdöttem, néha úgy rémlett nekem is, (...) Szabó Zoltánnak is, hogy a holdra vetődtünk. (...) leszámoltam a gondolattal, hogy „ott túl a rácson” legföljebb azok őriznek meg emlékekben egy ideig, akik Pesten, Szombathelyen, Miskolcon, Szegeden, Székelyudvarhelyen a könyvespolcok látható kötetei mögé dugva még tartogatnak (...) de már hallgatnak rólam a gyermekük előtt...* [16]

1956

A második világháborút megelőző időtől a forradalomig a társadalmi tennivalókat hasonlóan látják. Cs. Szabó 1938. szeptember 27-én este jegyzi naplójába: *Egyszerre kellene hinni a nemzet lobbanékonyságában s bölcsességében, ez a valódi hazaszeretet.* [17] Szabó Zoltán 1956. októberi helyzetértékelése: *A magyar történelem egy olyan periódusában vagyunk, amikor 1848 bátorságát és 1867 bölcsességét váltakozva kell alkalmazni, de úgy, hogy a kettő közül folyamatosan 48 szelleme legyen az erősebb.* [18]

elképesztő iram

A forradalom ideje alatt mindketten rokonszenveznek Nagy Imre személyével és kormányával. [19] Ritka, kivételes pillanatok voltak, amikor Szabó Zoltán személyesen, saját hangján szólalt meg a Szabad

Európa Rádióban. ^[20] Elképesztő iramot diktált magának: a forradalom kitörésétől december végéig esetenként napi három-négy alkalommal is tudósított a hazai események nyugati politikai és sajtóvisszhangjáról. Mindketten kapcsolatot kerestek a Magyarországról távozó, Angliába épphogy megérkező egyetemista fiatalokkal: Cs. Szabó László és Szabó Zoltán (...) már az első különrepülő megérkezése utáni napon megjelentek a Lancaster Gate szállodában, hogy első kézből tájékozódjanak a forradalom eseményeiről. ^[21] Minden részletre kiterjedően kérdezték a megérkezésüket követő órákban Sándor András ^[22] és Sárközi Mátyást ^[23]. Szabó Zoltán – beszélgetésekre, hosszú vitákra – maga köré gyűjtötte a fiatalokat, Cs. Szabó a BBC magyar adása számára többórás interjút készített Gömöri Györggyel, Sándor Andrással, Márton Lászlóval és Ormay Antallal. ^[24]

A forradalom után

A forradalom leverése által kiváltott magyar menekülthullám döntő változást hozott az Angliában élő magyarok létszámában és közösségi életében. A II. világháború kitörése előtt kevés magyar telepedett le az Albionban. A háborús évek végén, 1944-ben sem haladta meg létszámuk a kétezret.

1956 után a Nagy-Britanniában élő magyarok létszáma megtízszereződött. Az emigrációt bemutató óvatos, hivatalos hazai elemzés szerint a forradalom után a szigetországban élő magyarok létszáma jóval meghaladta a húszezret. [25] Csak Angliában háromszáznál több 56-os menekült fejezte be egyetemi tanulmányait. [26] Szerzőink hasonló módon értékelték az Egyesült Államok és a Szovjetunió 1956 utáni európai befolyási övezeteinek – ezen belül hazájuk és a magyar társadalom – állapotát. A forradalom utáni kivégzések és széles körű megtorlások erősítik meg a forradalom céljaival azonosuló állásfoglalásaikat és alkotói szemléletüket. Eltökélségük a forradalom leverése után sem változik. [27]

politikai és morális állapotfelmérés

Cs. Szabó László értékelése egyszerre volt a forradalom jelentőségének méltatása és az 1960-as évek végén rögzített politikai és morális állapotfelmérés: *1956 azonban*

tündöklik. (...) Nép és nemzet tudata, akár kisebbségi sorsban, akár bekebelezett tagállamként úgy sorvad el, hogy fokról fokra eltörlik a múltját. (...) Egy nemzet csak azt veszti el végleg, amiről önként lemond. [28] Szabó Zoltán meghatározása szerint: *1956 forradalmával nem a nemzeti karakter fejeződött ki. Ezzel a forradalommal a magyar nemzet jött létre.* [29]

Írói tevékenységük a bővülő nyugati magyar kulturális közösségek javára időről-időre vállalt újabb és újabb feladatokkal egészültek ki: az 1950-ben a szovjet *Lityeraternaja Gazeta* mintájára, a Magyar Írószövetség lapjaként létrehozott *Irodalmi Újság* [IÚ] 1956. november 2-án jelent meg utoljára Magyarországon.

A Magyar Írók Szövetsége Külföldön

Az emigrációban élő magyar írók első kongresszusa [30] határozott a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* (MISZK) elnevezésű szervezet létrehozásáról. [31] A szervezet választott elnöke: Ignotus Pál, titkára Szabó Zoltán, [32] ügyvezetője Mészáros István.

A vezetőségi tagok között kezdetben jelen volt Cs. Szabó László is. A Szövetség által külföldön újraindított IÚ 1957. március 15-től Bécsben, két hónappal később Londonban félhavi lapként jelent meg. ^[33] Faludy György főszerkesztő mellett a szerkesztőbizottság tagjai Aczél Tamás, Krassó Miklós és Sándor András. 1957 novemberében a lap közel ötezer példányban jelent meg. ^[34] Cs. Szabó 1958 júniusában válik ki az IÚ szerkesztő-bizottságából, augusztustól a lap politikai főszerkesztője Ignotus Pál lesz, Faludy György irodalmi szerkesztő, Szabó Zoltán pedig átveszi az *Idő Sodrában* rovat szerkesztését. Az 1950-es évek végétől a külhoni magyarok nyaranta különböző országokban szerveztek tanulmányi napokat. Az emigrációba kényszerült magyar egyetemisták csoportjaival akartak értelmiségi fórumokat létrehozni. Így jött létre Londonban a

Magyar Könyves Céh Könyvkiadó.

A Céh kiadványainak szerkesztője Szabó Zoltán. A publikációt megelőzően Cs. Szabó az 1956-os forradalmi tevékenysége miatt bebörtönzött Déry Tibor érdekében szervezett szolidaritási akciókról számolt be Budapestre kézbesített bizalmas leveleiben. ^[35] A kiadó Déry 1955–56-ban alkotott öt írását jelentette meg. ^[36] A

második kötet a szintén *fogoly gondolkodó*, Bibó István esszéit tartalmazta. [37]
jelentőségét az elsők között, már az 1940-es években felismerték. Cs. Szabó László így emlékszik: *Jóban voltam Bibóval, találkoztunk apósánál, Ravasz Lászlónál s Esztergomban Ferenczy Béniéknél, akiket nagyon kedvelt, maga volt az őszinte, puritán szerénység.* [38]

mentőkötél

A forradalom utáni méltatásaikban mindketten azonos jelentőséget tulajdonítottak a Nagy Imre kormány államminiszterének: *Bibó ürügyén ma már állíthatom, hogy a mindenkori nemzeti létünk gránit alapjáig lefúró magyar politikai gondolkodók egyike, hatalmas távlatú, analitikus tanulmányíró, realista politikai filozófus. Méltó arra a reformkori háttérre, amely mindig támasza volt. (...) Lehet, hogy idővel nem lehet majd olyan könnyen hozzáférni a nagy realistához, mint ma. Akkor kell a mentőkötél, Szabó Zoltán. Amíg Zoltán tanulmányai kalauzolnak, addig világosan tudhatjuk, miből áll a nemzet javára szolgáló magyar és egyetemes érdekű, hamisítatlan demokratikus gondolkodás...* [39]

1960 nyarán ugyancsak Szabó Zoltán szerkesztésében jelenik meg a Magyar Könyves Céh negyedik – utolsó – kiadványaként Cs. Szabó László: *Halfejű pásztorbot, görög hajónapló és hat történet* című kötete.

Augusztusban Szabó Zoltán – megelégedve a személyes konfliktusokat – lemondott szerkesztői tisztségéről. Egyidejűleg a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* szervezet főtitkári megbízatásáról is lemondott. Döntéséről értesíti barátját: *Édes Laci, (...) Levert vagyok, hogy ez a dolog is a szabályszerű sorsra jut, s örülök, hogy nem kell többé olyan kérdésekkel zavarnom Téged, amelyek untatnak, vagy terhedre vannak.*

Ölel: Zoltán. [40]

Szeptemberben – Szabó Zoltán szerkesztésében – jelenik meg az önálló kötettel még nem rendelkező fiatal magyar költők antológiája. [41] A kötetre Cs. Szabó László előbb a BBC magyar adásában (1960. május 29.), ezt követően az Irodalmi Újságban hívja fel a magyar líra olvasóinak figyelmét. [42]

Hollandiai Mikes Kelemen Kör

A Hollandiai Mikes Kelemen Kört 1951-ben alapítók célja a magyar műveltség ápolása és megismertetése Hollandiában és azon kívül. „A Mikes” független szellemi fórum volt. Nem kötelezte el magát világnézet, társadalmi csoport vagy politikai párt mellett. A 60-as években kapcsolódtak munkájukba az Európában kisebbségben élő magyar értelmiségiek. A 70-es évektől a résztvevők köre magyarországi előadókkal bővült. *Még vagyunk* címmel Cs. Szabó 1975. szeptember 12-én, a Kör találkozásán elhangzott előadásában Hollandiából adott helyzetértékelést: *hogyan áll a külföldi magyar irodalom, részben arról, hogy van-e viszonya s ha van, milyen a hazaival.* [43]

bontakozik-tapogatózik

1982-ben *Magyar Irodalmi Figyelő* elnevezéssel díjat alapítottak, melynek odaítélői között Cs. Szabó haláláig

tevékenykedett. A Kör tagja a Hollandiai Magyar Szövetségnek. [44] 1959 júniusában Cs. Szabó László, Czigány Lóránt, Siklós István, Szabó Zoltán és Kerényi Károly részt vesznek a Doornban (Hollandia) a *Magyarságunk és a Nyugat; alkalmazkodás és ellenállás* [45] témájú tanulmányi napokon. Szabó Zoltán megállapítja, hogy: *az új magyar alkat az ifjabb nemzedék észjárásában bontakozik-tapogatózik, s hogy ez az alkat igyekszik megszabadulni a Hamlet és Don Quijoték pózaitól: Sárkányeregető nép voltunk... ennek van vége.* [46]

Az Irodalmi Újság

Amerikai finanszírozásának megszűnése után 1962 februárjától Párizsban jelenik meg. Franciaországban a szerkesztői, később főszerkesztői tisztséget Méray Tibor [47] veszi át. Annak ellenére, hogy szerzőink egyike sem vett részt a francia fővárosban működő szerkesztőség munkájában, közreműködésükre Méray továbbra is számított. Szerzőkként és – esetenként – interjúk alanyaiként is. Méray szerint *Szabó Zoltán emigráns közírói pályafutásának nincs még egy olyan termékeny szakasza, mint amilyen az Irodalmi Újság hasábjain került megörökítésre.* [48]

„A két Szabó” 1980-ig volt jelen a lap hasábjain.

Barátság Illyés Gyulával

Cs. Szabó László és Szabó Zoltán – számos hazai és emigráns kritikussal ellentétben – nem tekintették Illyés Gyulát az 1945 és 1956 utáni hatalommal együttműködő írónak. Illyés közéleti megnyilvánulásait mindvégig – Magyarországon élő barátjuk által kényszerűen vállalt – alkuknak tudták be. Személyes találkozás lehetőségének hiányában egy születésnap meglepetéssel: közös emlékeik felidézésével, kötetnyi terjedelmű köszöntéssel méltatták. Az előkészületekre Cs. Szabó így emlékezett: (...) *az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúság angliai találkozásán félrevont előadó társam, Szabó Zoltán. Novemberben tölti be hatvanadik évét Illyés Gyula, az Új Látóhatár ebből az alkalomból különszámra készül, ő szerkeszti. Mire számíthat, mit adok neki?*

[49] Cs. Szabó felajánlása egy – II. világháború háború utáni – közös franciaországi útjuk emlékének felidézése volt. Illyés prózájára [50] rímelő címmel. [51] Emlékezését így zárta: *Mikor volt, most van? Az az idő sem múlik el.* [52]

Szabó Zoltán – a köszöntő kiadvány szerkesztői munkáján túl – régmúlt hazai kirándulásaik és városi sétáikat elevenítette fel: [53] (...) *hazautunk egy irányban vont, mindig a híd felé, s a lépéseket a gyaloglótárs élvezetes társadalomkritikai megjegyzései ellenpontozták. Például arról, hogy a budai vár palotája, középületei és más díszítmények, tulajdonképpen nem arra a hegyre épültek, amit látunk, hanem azokra a felhőkre, amelyeket rendszerek hazugságai, önáltatása s illúziói fújtak e nagyigényű kormányzónegyed alá talapzatul. (...) odébb jelentette ki egy önkényúr hangsúlyával: „hazakísérlek!” Őt magát senkinek se állt módjában hazakísérni akkoriban. Azon mérte a jellem erejét, hogy ki milyen készséggel veszi figyelembe, hogy lakáscíme, valamint családi állapota tabu, s aki tudja, az nem említheti. (...) Egy reggel azonban megszólalt a telefonom. „Illyés Gyula – mutatkozott be a hang – van-e biciklid?” Biciklim nem volt (...), de tudtam szerezni kölcsön. „Akkor jó – hallottam –, találkozzunk reggel a Déli vasúton. Siófokig válts jegyet. Onnan biciklin megyünk Ozorára.” [54]*

bizalmas üzenethordozók

Barátjuk őszinte elismerésének magyar nyelvű bizonyítéka a 60 éves Illyés Gyulát köszöntő *Új Látóhatár* 1962. novemberi különszáma. ^[55] A vasfüggönyön át, bizalmas üzenethordozók által fenntartott baráti kapcsolatuknak 1963-tól – Illyés londoni látogatásától – személyes találkozásai adtak megújuló tartalmat. A forradalom utáni amnesztia évében Cs. Szabó éles kritikával illeti hazai szerzők irodalomtörténetét. ^[56] Recenziójában sérelmezte, hogy Szabó Zoltánt kihagyták. ^[57]

Szepsi Csombor Márton Kör ^[58]

A Kör megalakításának közvetlen előzménye Illyés Gyula 1963-as londoni látogatása volt. Azt kérte Szabó Zoltántól és Cs. Szabótól, hogy szervezzenek számára találkozót az Angliában élő magyar fiatalokkal. A Siklós István ^[59] lakásán folytatott beszélgetés Illyés Gyulát és meghívóit egyaránt meggyőzte egy londoni magyar kulturális közösség létrehozásának értelméről és a szervezeti keretek szükségességéről: *Azt hittem, az utolsó kenetet hozom a hazától elszakadt gyászmagyarkáknak (...), s lám, még a konfirmációra is alig van szükség!* ^[60] – összegezte Illyés. Sárközi Mátyás szerint... *Szabó Zoltán és Cs. Szabó László tanácsaival felfegyverkezve, egyetemisták, mint Czigány Lóránt és Siklós István hozták létre 1964 decemberében a kora XVII. századi világjáró, még Angliába is eljutott Szepsi Csombor Mártonról elnevezett kört.* ^[61]

A forradalom leverése miatt Angliába menekült fiatal értelmiségi közösségből alakult társaság alapítói célul tűzték ki: *(...) a magyar nyelv és irodalom, valamint a művészetek terjesztését, bátorítását és előadók meghallgatását. Munkára s együttműködésre kíván alkalmat adni azoknak, akik – Szepsi Csombor szavaival: „... idegen földre látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartóztatás nélkül elindultak.”* ^[62] Névadójuk szellemi horizontját fenntartva irodalmi esteken és előadásokon a nyugaton élő magyarok és Magyarországról meghívott költők, írók és

tudósok egyaránt szerepeltek. Londonban, a Lengyel Klub bérelt szalonjában vagy színpadán léphettek fel nyugati író társakkal és a Magyarországról meghívott vendégekkel együtt.

A Szepsi Csombor Márton Kör adta ki – Szabó Zoltán bevezető tanulmányával – Révai András [63] válogatott írásait is. [64]

Magyar írók Angliában [65]

Cs. Szabó László *Magyar író az emigrációban* című fiataloknak szóló, esszévé érlelt előadásában az 1949–60 közötti tapasztalatairól számolt be. Forradalom utáni szellemi küzdelmük jellemzéséül Kerényi Károlyt idézte: *„sohase higgyétek, hogy hiábavaló a külföld tiltakozó beavatkozása vagy árthat a bebörtönzött magyaroknak. Nem igaz.” Csakugyan nem az. Világhírű nyugati írók, tudósok, Nobel-díjasok táviratai nem hatnak azonnal, hallgatás a válasz vagy pimasz visszavágás: ne üssétek az orrotokat mások belügyeibe. Később aztán mégis beérik a gyümölcs. Állani kell ezt a harcot, ez a harc erkölcsi kötelesség.* [66] Ugyanitt a tartós – anyanyelvi környezetén kívüli – írói létezés előnyét és ösztönző erejét foglalta össze: *Egy cseppet se rossz, ha teljesen ismeretlenül élünk idegenben: (...) névtelen bennszülöttek közé vegyülve,*

kétezer évre visszanyúló történelmi maradványokkal, amelyekhez nincsenek belső szálak. Megóv attól a nagyzási hóborttól és riasztó hiúságtól, ami előbb-utóbb rabul ejti a legtöbb író (..) Ettől mi, nyugaton élő magyar írók üdvösen meg vagyunk kímélve. [67]

kizárólag magyar nyelven

Előadásában arról is vallott, hogy a gondolat és szó fogalmait iker jelentőségűeknek tekintette. Ezzel az összefüggéssel adott magyarázatot arra, hogy a több nyelven megszólalni tudás képessége ellenére, személyekről, eseményekről vallott nézeteit, illetve a megismert városokról szerzett benyomásait kizárólag magyar nyelven tekintette rögzítésre érdemesnek: *A mi feladatunk az, hogy az Illyés Gyuláknak és Németh Lászlóknak kivételes kegyként, úgy-ahogy engedélyezett szólásszabadságán túltegyünk; az országos öncenzúra madárnyelve helyett mindig emberi nyelven beszéljünk, írjunk, akármilyen fájdalmas magunkra is, másokra is a mai történelem által kikényszerített mondanivalónk. [68]*

Egy évtizeddel később a BBC sorozatában és az Új Látóhatár számára fogalmazta újra a *Magyar író Angliában* [69] tartalmát: Anglia – bármely más országgal össze nem hasonlítható – jellemzőjeként a szellemi légkört említette, *mert létem s lényem gyökeréig hat: idegenségem s minden idegenség tiszteletben tartása. (...) Van benne hűvös udvariasság, semleges türelem és tartózkodó jóakarat, de a magatartás jóval több a három viselkedési típus egyszerű vegyületénél. [70]*

Cs. Szabó 1958-tól, Szabó Zoltán 1976-tól mondhatta magát az Egyesült Királyság állampolgárának. Brit státuszuk megszerzése nem változtatott egyikük önmeghatározásán sem. Cs. Szabó „*Angol útlevelem magyar író*” [71] -ként határozta meg önmagát.

Szabó Zoltán *Előszó helyett (Magyar író Angliában, 1979)* című posztumusz publikációja részletes magyarázatot ad a hetvenes évek végén rögzített, barátjához nagyon hasonló alkotói önmeghatározására. [72] Egyebek között – George Orwell nyomán – rögzíti, hogy az író kötelessége a totalitárius hatalmi viszonyok között teljesíthetetlen, (...) *ami engem Magyarországon magyarul olvasásra bírt vagy tudott bírni, s aminek meghatározására sohase törekedtem, azt angolul szép tömörséggel megfogalmazta Orwell...* [73] Szabó Zoltán az írói hitvallásává vált Orwell-esszét saját fordításában idézte: „*Ha nekiülök annak, hogy megírjak egy könyvet (...), nem azt mondogatom magamnak: most művészi munkát fogok alkotni. Én azért írok, mert van valamely hazugság, amit tisztázni akarok, észrevéeteni, vagy van valamely valóság, amelyre fel akarom hívni a figyelmet. Tehát mindenekelőtt azt akarom, hogy meghallgassanak. Ám olyasmiről, ami nem szolgál legalább valamicske esztétikai tapasztalattal vagy nem ad művészi lehetőséget is, nem tudok írni még újságcikket sem.*” [74]

Cs. Szabó korábbiaknál szenvedélyesebb, a lényegét tekintve változatlan tartalmú hitvallását – *Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem* – idézte fel az író centenáriumán monográfusa. [75]

különös jelentőség

A 20. században alkotó magyar írók sokasága szenvedte meg a helyhez kötöttséget vagy a kényszerű helyváltoztatást. Ezért volt különös jelentősége, hogy szerzőink önképében az eredet, a hivatás és az alkotó munka választott helye egymás mellé rendelt, azonos jelentőségű ismérvekké váltak.

Esszéisták, előadók

Cs. Szabó László értelmezése szerint: *Alkalom szüli az esszét.* [76] Nem titkolt büszkeséggel emlékezik arra, hogy *Babits, Schöpflin [Aladár], Féja [Géza], Illés Endre, Szabó Zoltán (...)* novellaírónak tekintett és számra az esszék valóban csak 1950 után kerekedtek aránytalanul az elbeszélések fölé. [77] Rádió-szerepléseik és publikációik a nyugati magyarság által szervezett eseményeken tartott előadásokkal egészültek ki. Az egykori résztvevők két íróra mint a „repülő egyetem és tanszék” tanáira emlékeztek. Folyamatos jelenlétük a nyugati magyarok rendezvényein meghatározták a demokratikus gondolkodás folyamatát és irányát. Cs. Szabó így értékelte a számára újfajta nyilvánosságot teremtő időszakot: *Visszanyertem az életemet mint tanár. (...) van egy repülő tanszékem, hiszen repülőgéppel kell mennem előadások megtartására.* [78] Az európai országhatárokon szellemi és fizikai értelemben egyaránt átívelő oktatás fantáziaképe évtizedekkel korábban, Erich Kästner ifjúsági regényében jelent meg. [79] Cs. Szabó László és Szabó Zoltán közös kezdeményezéseikkel – az egymásról keveset tudó nyugati magyar csoportok diaszpóra-állapotából – kísérelték meg a szabad művelődés folyamatosan működő fórumait létrehozni. A változatos nyugat-európai helyszíneken, szorongatott körülmények között működő „egyetemek” közösségképző erejét az oktatók és az érdeklődők mindenütt megtapasztalhatták. [80] A 60-as évektől mindketten előadói voltak a Szépfalusi István evangélikus lelkész által Ausztriában alapított Bornemissza Péter Társaságnak is. [81] Az évtized elején a magyar szellemi élet jelentős fóruma volt a

Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia

1962 húsvétján Dymchurchben (Kent, Egyesült Királyság) tizenegy országból érkezett több mint száz résztvevő előtt adnak elő a Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencián.

Cs. Szabó Vörösmarty Mihályról [82] , Canterburyről és kelet-európai vonatkozásairól, [83] Szabó Zoltán Bibó Istvánról tartott előadást. [84] Szépfalusi István a konferencia közönsége előtt folytatott pódiumbeszélgetést Szabó Zoltánnal a *Tardi helyzet* című szociográfiája születésének és fogadtatásának körülményeiről, a falukutatásról, a *Szellemi Honvédelem* mozgalomról, az *Új Szellemi Frontról* és a *Márciusi Frontról*.

1964 tavaszán a Konferencia a dániai Slagelse-ben szervezett tanulmányi napokat, *Amíg időnk van* címmel. „A két Szabó” közönség előtti párbeszédben vitatta meg a hazalátogatás lehetőségeit. [86] Szabó Zoltán nem zárta ki a vassfüggöny két oldalán élők közötti dialógus lehetőségét, ám az általa tételesen meghatározott feltételek közül aligha volt teljesíthető bármelyik is, a Magyar Népköztársaság képviselőit ellátó hazai politikai és diplomáciai intézmények képviselői részéről: ... *a kívánatos dialógus alatt én olyan eszmecserét értek, ahol a párbeszéd résztvevőinek mindegyike tudomásul veszi a másiknak nemcsak a létét, hanem nézeteit is, ezt*

nyíltan kifejezi, a maga mondandóját úgy folytatja, hogy a másik szempontjaiba bekapcsolódik (...) Ez ugyanis biztosítja, hogy a nyugat-európai magyar hozzáállás szót kapjon Magyarországon és viszont. (...) De hol vagyunk ettől? [87]

Cs. Szabó ugyancsak kategorikus, elutasító álláspontot képviselt. A forradalom utáni évtizedben ő sem tekintette időszerűnek a Magyarországra visszatérést, a kiadók által meghatározott, nem kimondottan esztétikai feltételekhez kötött tartalmú publikációkat sem. Távolságtartásuk indokoltságát bizonyítják az 1960-as évek elejétől róluk készült ügynöki jelentések is. [88]

A Nyugaton élő magyar író alkotói és erkölcsi állapotát Szabó Zoltán történelmi analógiával ábrázolta. Az emigráns... *a pillanatnyi hazai realitásoktól független helyzetben [van], ami az emigrációk bizonytalanságát – és intellektuális értékét adja meg.* [89]

jobbnak látták szót sem ejteni

1968 tavaszán Bibó István levélben számolt be Révai Andrásnak, [Szabó] Zoltánnak, [Cs. Szabó] Lacinak, [Sárközi] Matyinak, szerzői terveiről: önmaga számára tízéves munkatervet

dolgozott ki. Levelében utalt arra, hogy műveinek Magyarországon kívüli kiadását fontolgatja. [90] Ez a Budapestről Londonba küldött levél szolgált a címzettek számára ösztönzésül, hogy előkészítsék Bibó összegyűjtött műveinek első kiadását. Hármójuk közül a szervező munkát Szabó Zoltán látta el, a szerkesztésben Sárközi Mátyás és Kemény István vettek részt. A 60-as évek második felében az MTA Irodalomtörténeti Intézetének szerkesztői még mindig jobbnak látták szót sem ejteni a nyugati magyar irodalomról. A Nagy Spenót [91] *utolsó darabja*, [92] *tehát A magyar irodalom története című kézikönyv VI. kötete 1966-ban jelent meg, de története (...) a hatvanas évek elején kezdődik. A kézirat (...) 1964-re készült el, a lektori vélemények után átdolgozott részeket pedig 1965-ben adtuk le. (...) végül nem vállaltuk, hogy a nyugat-európai magyar irodalomról írjunk, bár persze Márai és Cs. Szabó László korábbi művei tárgyalásra kerültek.* [93] Hasonlóan jártak el a szerkesztők Szabó Zoltán 1948 előtti munkáinak ismertetésével is, valamint 1948–64

között alkotott külföldi publikációinak és szerkesztői tevékenységével. A Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia szervezetéből vált ki 1969-ben, majd 1971 tavaszán a svájci Sionban alakult meg az

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSZ)

Cs. Szabó László a kezdeményezés születésétől előadó és szerző [94] . Szabó Zoltán szerzői és szervezői tevékenységével élete végéig meghatározó maradt. [95] A szabadegyetem egyszerre volt a nyugaton élő magyarok ökumenikus szellemi fóruma, évente különböző országokban szervezett tematikus tanulmányi napok szervezője és megvalósítója. Az évente változó helyszíneken szervezett fórumok előadói és közönsége számára legteljesebb szellemi szabadságot biztosító találkozások élményét a könyvkiadói vállalkozás tette teljessé: az EPMSZ évtizedeken keresztül volt szerzőink könyveinek kiadója. [96]

A Protestánsoknál igen pozitív és barátságos időjáromba szorították az előadókat, a Mikes [Kelemen Kör] k u l t ú r v e t é l k e d ő volt és maradt, a Katolikusok főleg a missziósokat és a klubtagokat kedvelték. Lugánó a szerteterjeszkedő szellem, a feltétlenül szellembeli rokonság ünnepélye volt. [97]

Az 1970-es évek elején szerzőink közt nézeteltérés támadt a magyarországi publikálásról. Az elfogadással, illetve elutasítással kapcsolatos különbségük hátterében az állhatott, hogy Szabó Zoltán radikálisabb és következetesebb volt Cs. Szabónál. Erről tanúskodik Szabó Zoltán Méray Tibornak küldött levélrészlete is: *Egészen világos, hogy vagy az évforduló ^[98] miatt, vagy az orosz ridegülés esetleg később bekövetkező magyar változatának ellensúlyozására, ebben az évben Budapest felől igen komoly appeasement ^[99] -lépések lesznek a külföldi magyar intelligencia felé. (...) Ha valaha, hát most van szükség külföldi magyar lapokra, testületekre.*

Ezt támasztják alá Czigány Lóránt londoni naplóbejegyzései is: *Ebéd a Pregóban Cs. Szabóval. Nagy izgalomban van: a Dickens esszéje megjelenik a Nagyvilágban. Egy nyugati esszéírók gyűjteménye készül Pesten. Bizonygatja, hogy ő nem adta el magát. Nem ment el Pestre. (...) Arra is büszke, hogy Vezér Erzsébet mikor itt járt, egyórás hangfelvételt készített vele a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. ^[101] (...) Csé már ilyen szavakat használ, hogy „maximalista” és „minimalista”, (A maximalisták nem engednek negyvennyolcból, a minimalisták a mi nemzedékünk, mert mi hatvanhetesek vagyunk.) A hang Cséé, de a kéz Ézsaué, akarom mondani [Szabó] Zoltáné. De hiába a hang, Csé azért sokfelé tekintget. ^[102]*

hazalátogatni vagy távol maradni

A dilemmát és ellentétet főként a Magyar Népköztársaság kultúráját irányító politikusok és minisztériumi tisztviselők által szervezett *Anyanyelvi Konferenciák*on való részvétel

jelentette: hazalátogatni vagy távol maradni. Érdemes-e együttműködni az aczéli kulturális politikával egy – morális okokból – Nyugat-Európában élő magyar írónak?

A kérdésre az 1970-es évek közepén Cs. Szabó így válaszolt: *A nagyvilágban Magyarországon kívül is van számodra hely. (...) Államosított, azaz irányított irodalomban nincs belső száműzetés, nem hiszek benne, lehetetlenség, csak külső száműzetés van, igaz, keményebb fajta számkivetés, viszont a teljes szabadság, a szabadság pedig több évnyi emberküldés után is nyelvileg sértetlenül visszavezet ama hazába, amelynek nincs gumibélyegzője, kérdőíve, kis és nagy díja (...)*

Emigráns gátlásait, kedélyhullámain, idegválságait, kisebbségi tudatát nagyrészt emigráns témáit s végül magát a szájsavanyító nevet is levetette a hatvanas években, jogigényt emel az emberi teljesség nevében minden írói önkifejtésre, de szűkebb hazai valóság, értsd: a mindennapi élet feldolgozását akkor is lehetőleg kerüli, ha a szerzők olykor vagy évenként hetekre visszalátogatnak. Kinek-kinek magánügye a látogatás. Írói anyaggyűjtésre kevés. **[103]** Az 1970-es évek második felére a külhoni szerzők és magyarországi kiadók közötti együttműködés dilemmájára Cs. Szabó Lászlóhoz és Czigány Lóránthoz hasonlóan – az *egy és oszthatatlan magyar irodalom* elvével érvelve – többen is igenlő választ adtak.

Szabó Zoltán és Márai Sándor következetesen kitartottak intranszigienciájuk mellett. 1976. január 27-én a Szepsi Csombor Kör irodalmi estét rendezett az Új Látóhatár tiszteletére. Londonban ünnepelték a müncheni folyóirat negyedszázados évfordulóját. Molnár Józsefet és Borbándi Gyulát a lengyel klubban egybegyűlt közönség előtt Határ Győző köszöntötte, azután Czigány Lóránt, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán beszélt a folyóiratról. Siklós István olvasta fel Márai Sándor *Halotti beszédét*. **[104]** A Szabó Zoltán és Cs. Szabó közt kibontakozó nézetkülönbség nem vezetett több évtizedes barátságuk meglazulásához. 1976-ban a karácsonyestét

együtt töltik. Cs. Szabó fia, András, a jelen lévő Czigány Lóránt emlékezése szerint vacsora közben azt mondja: *„A magyar irodalomból hiányzik a Candide, s ez a te adósságod, Zoltán!” Mi tagadás Zoltánnak tetszett a szellemes bók.* [105]

Beszélgetések Londonban, Huszár Tiborral

Találkozásokat és beszélgetéseket Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban élőkkal csak kutatási és publikációs monopóliummal rendelkezők szervezhettek. Huszár euro-atlanti tanulmányútján, 1977. október második felében érkezik Londonba. Czigány Lórántot már ismerte. *Megjött Huszár Tibor Pestről. Megígértem neki, hogy összehozom Szabó Zoltánnal és Cs. Szabóval.*

Este, vacsora után konfrontálódik Zoltánnal, aki igen jó formában van, s ahhoz ragaszkodik, hogy interjút valutáért megvásárolt szövegnek tekintsék. Ezt Huszár persze nem tudja vállalni, így attól tartok, hogy az interjú kútba esik. Pedig elég kár lenne, ha a népi írókat feltérképező sorozatból éppen Szabó Zoltán interjúja hiányozna. [106]

Az ezt követő események nem igazolták Czigány rossz előérzetét.

az otthoni korlátok

Október 21-én létrejön a találkozás és a beszélgetés Huszár és Cs. Szabó között. [107] Czigány Lóránt mégsem volt elégedett: (...) *Miért folytatom én ezt a „magánpolitikát”? Van-e hozzá jogom? S kinek használom? Nem lehet, hogy kihasználnak? S ha az én „magasabb szempontjaim” önáltatás [sic!] csupán? Mégsem nézhetem ölbe tett kezekkel, hogy Szabó Zoltán és Cs. Szabó László, akiket ma már „haladó hagyománynak” tekintenek otthon, mégis közölhetetlenek. Le kell dönteni az otthoni korlátokat, és az ő idegenkedésüket pedig leküzdeni, mielőtt meghalnak.* [108]

Huszár Tibor és Szabó Zoltán között is létrejön a beszélgetés, a vendéglátó londoni otthonában. Ennek – az éjszakába nyúló találkozót követően, a kutató által hajnali jegyzetben rögzített – tartalma azonban évtizedekkel később is vita tárgya maradt. A

beszélgetéseket – a Cs. Szabó által jóváhagyott szövegváltozatot hat évig – nem lehetett szélesebb hazai olvasóközönség számára hozzáférhetővé tenni. A Szabó Zoltán-beszélgetés huszonnyolc évvel később, huszonegy évvel az író halála után jelent meg. ^[109] Szabó Zoltán jóváhagyása és – halála után – jogutódja engedélye *nélkül* történt publikációjával az interjú készítője nem tartotta be a szóban rögzített feltételeket. És az elmondottakat több ponton is megmásította. ^[110]

A beszélgetések létrejöttében szerepe volt annak is, hogy az önmagát a 20. század első felének szellemi mozgalmait feltáró kutatóként bemutatkozó szociológus valójában *pártfeladatot* teljesített. ^[111]

Külhoni szerzők visszatérése

Szabó Zoltán és Cs. Szabó László írásainak felidézése az 1970-es, közlése a 80-as évek Magyarországon részben meglepetés, részben körülményes alkuk eredménye volt. Elsőként Vásárhelyi Miklós cikksorozata törte meg a közel három évtizednyi csendet. ^[112]

A sajtótörténeti összegzés megjelentetése – a közlés évében, 1978-ban központilag csökkentett példányszámú napilapban – sem kizárólag a főszerkesztő döntésén múlt: *Az engedélyt hosszú alkudozások után (...) Aczél György [113] adta meg az akkori főszerkesztőnek, Pethő Tibornak.*

*A lapalapító [Pethő Sándor] fia a rábólintásért cserébe ígéretet tett arra, hogy személyesen felügyeli Vásárhelyi Miklós dolgozatának minden sorát (...) A kultúrpolitikai irányítás engedékenysége volt ára: (...) Pethő Tibor önmaga kijelölte cenzorként gondozta – és ha úgy látta célravezetőnek: csonkította – akkori barátja, Vásárhelyi Miklós tanulmányát. (...) mindez Vásárhelyi tudtával és beleegyezésével történt, az akkor divatos „ahogy lehet, úgy kell”-elv jegyében. [114] Vásárhelyi munkájában önálló fejezetet szentelt a Magyar Nemzet – *Szellemi Honvédelem* címen 1939–44 között megjelent – önálló rovatának, nem titkolva, hogy *Nincs ennek előzménye a magyar sajtó történetében.* [115] A politikai publicisztika műfaját gyakorló, a cenzúra figyelmét gyakran kijátszó egykori rovatszerkesztő munkájának ismertetése több volt hivatkozásánál. A Magyarországról érkező ritka és váratlan laudációt a címzett szívélyes levélben köszönte meg. [116]*

rá jellemző iróniával

Cs. Szabó László művei – ugyancsak több mint három évtizedes szünet után – a 80-as évektől jelenhetnek meg ismét Magyarországon. [117] A Dickens-naplóval [118] vette kezdetét a Cs. Szabó-életmű kiadása. A hazai megjelenés hivatalos ígérete és a tényleges kiadás közötti folyamatot Kenedi János így értékelte: *Hetekkel ezelőtt jelent meg a Nagyvilágban, Cs. Szabó esszéje [Charles] Dickensről. Halálának centenáriuma írtta, tehát 1970-ben. Tízéves állóháború után jelent meg... stb.* [119] Ez a több évtizednyi elhallgatást követő megjelenés feltétele volt, hogy személyesen is visszatérjen Magyarországra – *a magyar író a hazájába nem látogat, hanem hazamegy.* [120] Cs. Szabó László 1980 őszén – harminckét évnyi távollét után – Illyés Gyula személyes, baráti meghívására tért vissza Magyarországra. A Képzőművészeti Főiskola zsúfolt előadótermében a rá jellemző iróniával így kezdi előadását: *Ahogy már a múltkor szoltam a régi*

görögökről... [121] Az előadásai közötti több évtizednyi szóközt Európa születéséről, a görög nép nemzetté emelkedéséről, az örökös vándor Odüsszeusz mindmáig tartó jelenlétéről kétórányi előadás követte.

Hazai tapasztalatai Szabó Zoltánból élénk érdeklődést váltottak ki: *... jó ideje nem találkoztak, (...) Zoltán a pesti útvjáról faggatja. Csé a szék szélén ül, mint egy megszeppent iskolás gyerek. (...) Csé Illyéséknél kakaskukorékolásra ébred rendszeresen (...) „Minden hajnalban Kádár kakasa ébreszt!” – szellemeskedik Csé kissé erőltetetten. Zoltán nyugtázza az igyekezetet.*

Aczélra terelődik a szó: „Ki keresett meg kit?” – kérdezi Zoltán metszően. „Csak nem gondolod, hogy én kerestem meg?” – szabadkozik Csé. „Üzent és kocsit küldött értem. Nagy fekete kocsit.” Zoltán bólint: „No és hol találkoztatok?” Aczél a Parlamentben fogadta Csét, aki az Aczéllal folytatott beszélgetés alatt jött rá, hogy a nyugati magyar irodalom mennyire jelentős tényező otthon. Aczél „készült” Cséből, még azt is tudta, hogy azért nem ment haza akkor, 1948-ban Rómából, mert Bóka [László] táviratilag hazarendelte. (...) Zoltán csak akkor vonta össze a szemöldökét, amikor (...) kiderült, hogy Aczél és Csé összetegeződtek. (...) „ki tegezett le kit?” Csé magyarázza a bizonyítványát: „Ő kezdeményezte kérlek szépen, arra hivatkozva, hogy e b b e n a z é p ü l e t b e n ő az idősebb.” Ez a válasz kielégítette Zoltánt, bár Aczél tizenkét évvel fiatalabb, mint Csé, de hát a hatalom mindig idősebb, mint egy író, tudja ezt Zoltán jól, a saját bőrén tapasztalta. (...) [122]

1980. november 11-én a 75 éves Cs. Szabó születésnapját a londoni Szepsi Csombor Kör rendezvényén ünneplik. Szabó Zoltán köszöntője – negyven évvel korábban közölt három írásának felidézésével – az Irodalmi Újság mellékletében jelenik meg: *Az író t külföldre löki a hazai bizonytalanság és vele mennek a hazai gondok (...)* A nyugtalan Európáról ír útirajzot, mikor nyugtalan az ország is, mintha a magyar nyugtalanságot be akarná ágyazni az európaiba és ezzel is össze akarná kapcsolni a keleti hazát a nyugati otthonnal. [123]

A Siklós István által készített egyik utolsó rádió-beszélgetésükben (BBC, 1982. június 6.) Szabó Zoltán szellemi magatartását ismét Bibóhoz hasonlította: *Bibó és Szabó Zoltán elméje egyformán működött, mértéktartással, de maximalista igénnyel, az európai civilizáció szintjén. Írásaiban egy racionalista politikai gondolkodó világosít fel legendák és ködképek nélkül egy másik racionalista elméről a nemzetalkotó, demokratikus hagyomány jegyében.* [124]

taglócsapás

1983. február 14-én Cs. Szabó László Budapesten dedikálja *Közel s távol* című kötetét *Illyés Gyulának, mindhalálig... Cs. Laci.* [125] Illyés halálhíre (1983. április 15.) Szabó Zoltánt

Olaszországban éri: *Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Üressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt.* (1983) [126]

Világképük és fogalmi gondolkodásuk párhuzamossága

Névrokonságuknál jelentősebb világképük, kultúra felfogásuk, történelmi és közösségi helyzetértékelésük hasonlósága, amely évtizedeken át megmaradt: Hogy egy ország demokratikus ország legyen, ahhoz nem elég az, hogy a képviselőház vitatkozik. Sőt még az sem lenne elég hozzá, ha ez a képviselőház titkos választás útján jönne össze. Nem elég hozzá az, hogy a kormányzat tiszteletben tartja a szabadságjogokat, nem elég a törvény előtti egyenlőség. A demokrácia ennél valamivel több. Úgy gondolom, nemcsak kormányzási forma, hanem életforma.

Mindkettőjükre hatottak Ernest Renan [128] gondolatai, aki szerint a nemzet lényege [129] *elsősorban nem „vérvonal”, származás és nyelv, hanem olyan „roppant szolidaritás”, amely két pilléren nyugszik: „Az emlékek gazdag örökségének közös birtoklásán” [és azon a szándékon], hogy „a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget. Közös dicsőséggel rendelkezni a múltban, közös akarattal a jelenben (...) azt akarni, hogy a jövőben is nagy cselekedeteket hajtsunk végre – íme egy nép létének alapfeltétele. (...) Egy nemzet léte (...) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése.”* [130]

A 19. századi francia filozófus-író nyomán tervezik a számos európai országra kiterjedő demokrata magyar közvélemény megteremtését. Cs. Szabó mindvégig író és előadó. Szabó Zoltán szerzői és előadói jelenléte mellett évtizedeken át szerkesztői és szervezői feladatokat is ellát. A nemzeti kultúra folyamatosságának fenntartása iránti eltökéltségüket bizonyítja, hogy 1945 előtt és után a legszélesebb értelemben, mindenféle kirekesztéstől mentesen határozták meg a magyarságot: *A magyarság: szellemi képlet, történelmi állapot, emlék és magatartás, s még csak az anyanyelvhez sincs kötve.* [131]

Hasonlóan láttatja Szabó Zoltán a közösség és nyelv, irodalom és kultúra kapcsolatát az 1970-es évekből *Hátramaradt mondatokban*: *Aki magyar dolgokat akadálymentesen átértő irodalmi értékű művet más nyelven írt, ebbe a magyar irodalmi közösségbe beletartozik. (...) Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magának a határnak spiritualizálására törekszik. Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegenítik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek. Az irodalmi nemzet: közösség.* [132]

Cs. Szabó barátja tanulmányáról: ... *a Hungarica Varietas pedig a legjobb és legélesebb irodalompolitikai tanulmányok egyike, ami nyugaton megjelent a manipulált hazai szellemi életről; ez is (...) egy keményen ítélkező római moralistáé.* [133]

Szerzőink időben-térben és a szellemi szférában legteljesebben kiterjesztett magyarság-fogalmat az évtized végén Szabó Zoltán így határozza meg egy levelében: *Amikor „magyar helyzetet” mondok (...) nem Magyarország helyzetére célzok, nem is*

magyarországi helyzetre, hanem olyasmire, amiben a magyarországiakon kívül benne foglaltatnak az erdélyiek Romániában, a vajdaságiak Jugoszláviában, az északiak Csehszlovákiában, s végül, bár korántsem utolsósorban, a más országbeliek az óceán mindkét oldalán. (...) A közös nyelv ugyanis nem eleve elrendelt kötőerő; (...) [134]

önálló történelem- és irodalomszemlélet

Cs. Szabó László doktorált közgazdászból képezte magát irodalmárrá. Novellista és lírikus munkái mellett publikált görög képzőművészeti és irodalmi

alkotásokról. Szabó Zoltán lírikus kísérleteivel korán felhagyva vált a falukutató irodalom *ifjú klasszikusává*. Lírai elemekkel gazdag prózája, a *Szerelmes földrajz* közlése idején, alig harmincévesen önálló történelem- és irodalomszemléletű szerző és szerkesztő, aki a táj és nép, a nép és nemzet, a haza és ország kapcsolatát szervezte saját fogalmi rendbe. *Nem vall és nem vallat, írta rólam Szabó Zoltán. Nem vallottuk és nem vallattuk egymást.* [135] – így jellemezte több évtizedes kapcsolatukat Cs. Szabó László.

1984

Szabó Zoltán 1984. augusztus 19. hunyt el a vannes-i kórházban. Augusztus 21-én helyezték örök nyugalomra josselini háza közelében, a temetőkertben. A katolikus gyászszertartást egy magyar szerzetes, Hiero végzi. A temetésen felesége, Zsuzsa, gyermekük, Ágnes, a temetést szervező Bene Ede – a párizsi Magyar Intézet egykori munkatársa – és felesége, Grusz Éva (Rennesből), Kemény István és felesége Passuth Krisztina, Kende Péter és az Albert Pál szerzői néven publikáló Sipos Gyula (Párizsból), Nádas Erzsébet (Szabó Zoltán első felesége) és Csontos Sándor (Budapestről), Neményi Ninon (Londonból), Sándor András (Washingtonból) vettek részt. [136] Férje haláláról Zsuzsa értesíti Cs. Szabót, aki a budapesti Országos Haematológiai Intézetben fekszik. A halálhírt elsőként a londoni Times közli. [137]

A *Szellemi Honvédelem* egykori rovatszerkesztőjének haláláról – akkor a Hazafias Népfront azonos nevű napilapjában augusztus 29-én hírt adó szavak nem a valóságnak megfelelőek. **[138]**

Szamizdatba szorult a tiltakozássá alakuló helyreigazítási kérelem is. **[139]**

Cs. Szabó Lászlót szülővárosában, Budapesten, szeptember 27-én éri a halál. Végakarata szerint a sárospataki református temetőben katolikus és református papok végzik gyászszertartását, október 5-én. A magyar írók nevében Csoóri Sándor búcsúztatta. A temetésen a gimnázium ifjúsága és tanári kara nem vehetett részt. **[140]**

Párizsban az *Irodalmi Újság* Párizs, 1984. 4. száma címlapján közli a kettős gyász hírt. Szabó Zoltán társadalomtudományi jelenőségét Kemény István méltatta (*Az út*, uo. 1–2. o.). Az egykori falukutató személyét András Sándor idézte fel (*Az ember*, uo.: 1–2. o.).

Cs. Szabó Lászlóról mint *a nyugati kultúra magyarországi nagykövetéről* Sárközi Mátyás közölt méltatást (*Utolsó látogatás*, IÚ, 1985. 1. sz. 3–4. o.).

Életútjuk összegzésére nem lehet találébb jellemzés Szabó Zoltán Teleki László-portrójánál: *Az ilyen ember a számkivetettséget aligha érezhette s z e m é l y e s szerencsétlenségnek. Az ilyen embernek, (...) két hazája van. Az egyik a földrajzi: az ország. A másik: a hivatás, amely az országhoz fűzi; a teendő: ami ezért az országért reá marad. Ha ezt – elvekből való elalkudás nélkül – saját pátriájában nem láthatja el, akkor ott érzi magát otthonosan, ahol elláthatja. Vagyis külföldön.* [141]

Cs. Szabó László és Szabó Zoltán műveinek hiánya több nemzedék irodalmi és szociográfiai ismeretanyagában teremtett hiátust. Az elhallgatásnak és közlési tilalomnak tényleges vesztesei nem maguk az alkotók – az igazi vesztesek az olvasók és a közgondolkodás.

1. Cs. Szabó Lászlót idézi Sárközi Mátyás: *Amit csak Londonban írhatott meg*. In.: *A tág haza*. Cs. Szabó László Emlékkonferencia. 2017. október 26. A Magyar Művészeti Akadémia Konferencia-füzetei. Szerk.: Ablonczy László. MMA, Bp., 2018. 155. o. ↑
2. Szabó Zoltán: *Angliai vázlatkönyv*. Az Új Magyarország Röpiratai. Bp. 1946. 27. o. Szabó Zsuzsa (Párizs) azzal egészítette ki férje véleményét, hogy amikor az európai kontinensen veszélyes konfliktusok alakultak ki, Anglia biztonságot nyújtott a menedékre szorulóknak (2023. március 22.). ↑
3. Czigány Lóránt: *Szabó Zoltán az emigrációban*. História, 1989/6. 20. o.) ↑
4. Állami tulajdonú közszolgálati rádió öt kontinensre kiterjedő szolgálata, a világ legnagyobb műsorszolgáltatója. ↑
5. Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982., 117. o. a továbbiakban: *Hűlő ...* ↑
6. Szabó Zoltán 1951. augusztus 28-tól 1974. június 30-ig működött a SZER munkatársaként. (Borbándi Gyula: *Magyarok az angol kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Az Antall József Baráti Társaság évkönyve 15. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2004. 429. o.) ↑
7. Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Európa, Bp., 2000. 40. o. ↑
8. Első publikációik a LH-ban: Cs. Szabó László: *Öt nép. Olaszok, angolok, franciák németek, spanyolok*. LH 1952/1. 7–13. o. Szabó Zoltán: *George Orwell*. LH 1952/1. 28–30. o. ↑
9. Jászi Oszkár levele Oberlinből (Ohio, Egyesült Államok) Szabó Zoltánnak Londonba 1952. XI. 22-én. *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll. és jegyz.: Litván György és Varga F. János. Magvető, Bp., 1991. 546. o. ↑
10. *Egy évben születtem Attilával... Régi beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*. Vezér Erzsébet szövegközlése. Kortárs, 1985. május 133–143. p. Kötetben: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*, London, 1971. június 25. Kérdező: Vezér E. In.: V. E.: *Megőrzött öreg hangok*. Válogatott interjúk. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2004. 231. o. ↑
11. *Magyar versek Aranytól napjainkig*. Gyűjt., bev., jegyz-k: Cs. Szabó László. Anonymus, Roma, 1953. 505. o. ↑
12. Cs. Szabó László: *Hűlő...* 120. o. ↑
13. Szabó Zoltán: *Vándorból-bujdosó. Cs. Szabó László 50. születése napjára* Látóhatár, München, 1955. 299. o. Kötetben: *Ősök és társak*. Újra közlés: Szabó Zoltán: *Nyugati vártán* I. köt. Osiris-EPMSZ, Bp. 2011. 26. o. ↑

14. *Hűlő...* 122. o. ↑
15. Albrecht Dezső (Bánffyhunrad, 1908–Párizs, 1976.) ügyvéd, politikus újságíró. A Kolozsvári Református Kollégiumban érettségizett, jogot a kolozsvári román egyetemen végzett. 1936–44: a Hítel folyóirat szerkesztője. 1938: a Kalotaszegi Református Egyházmegye gondnoka. 1939–40: a Magyar Népközösség vezetőségi tagja, társadalmi szakosztályának titkára. Észak-Erdély visszacsatolása után behívott képviselő a magyar Országgyűlésben. A nyilas hatalomátvétel után lemondott képviselői mandátumáról, nem követte a képviselőházat Sopronba, illegálitásban vonult. 1947-ben a román hatóságok kikérték mint háborús bűnöst. Letartóztatása elől Párizsba emigrált. 1948: Magyar Nemzeti Bizottmány vezetőségének tagja. 1951–53: a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1953-tól a strasbourg-i Szabad Európa Kollégium tanulmányi igazgatója. ↑
16. *Író a diaszpórában*. Első beszélgetés Peéry Rezsővel *A nyomozás* megjelenésekor. *Munkák, napok és gondok a száműzetésben*. IÚ, Párizs, 1966. december 1. Kötetben: Cs. Sz. L.: *Két tükör közt*. Beszélgetések. EPMSZ (Bern)-Aurora (München) Basel, 1977-05-13. 102-103. o. ↑
17. Cs. Szabó László: *Magyar Néző – Napló az európai válságról*. Nyugat [1939]. Újra közli: Cs. Sz. L.: *Doveri átkelés – Magyar Néző – Fegyveres Európa*. (Vál., szerk. és utószó: Papp Endre) MMA, Bp., 2022. 139. o. ↑
18. *SZER 1956. X. 29. hétfő, 14:30*, in.: Szabó Zoltán: *1956. Korszakváltás. Sz. Z. Összegyűjtött Munkái* IV. köt. Sorozatszerk.: András Sándor, Gyurgyák János, Kenedi János. Osiris Bp., 2006. 32. o. ↑
19. Cs. Szabó László röviddel Nagy Imre első – 1953. júliusi – miniszterelnöki kormányprogram beszédét követően méltatta az *Új szakasz* jelentőségét: Cs. Sz. L.: *A nagy rettegés. Új Hungária*, München, I. évf., 1953. augusztus 21. (kötetben: *Hódoztási irodalom. Az irodalom államosításától a forradalomig*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2008. 99-100. o.) Később a forradalom kivégzett miniszterelnökéről elnevezett intézet kiadásában jelenteti meg négy tanulmányát. L. 58. sz. jegyzet. Szabó Zoltán: *Batthyány-sors* című nekrológiájában idézte fel ismeretségüket (IÚ, Párizs, 1958. július 15., kötetben: Sz. Z.: *Nyugati vártán II*. köt. Osiris-EPMSZ, Bp., 2011. 51-55. o.). ↑
20. Szabó Zoltán 1956. október-december folyamán mintegy félszáz alkalommal, naponta több tudósítással is jelentkezik. ↑
21. Czigány Magda: *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy-Britanniában*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, 2007. 119. o. ↑
22. *András Sándor* néven publikáló Sándor András (1934) költő, irodalomtörténész. 1956-ban szerzett magyar irodalom szakos diplomát a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A forradalom után emigrált. Oxfordban 1961-ben szerzett diplomát. 1963–1964: DAAD-ösztöndíjas Münchenben. 1967: University of Southern California (USC) doktori fokozat német irodalomból. 1965–1969: a magyar nyelv és irodalom tanára Berkeleyben. 1969–1996: Howard Egyetem professzora (Washington). 1981–1996: Arkánium folyóirat kiadója és szerkesztője. Az 1990-es évek óta Magyarországon él és publikál. Szabó Zoltán életmű-kiadásának egyik szerkesztője. ↑
23. Sárközi Máttyás (1937) Sárközi György (1899–1945) és Molnár Márta (1907–1966) fia, Molnár Ferenc (1878–1952) unokája. ↑
24. Czigány Magda i. m. (2007) 119. o. ↑
25. Szántó Miklós: *Az emigráció mai kérdései* c. tanulmányában az 1956 után Angliában élő magyarok létszámát 20 905-re teszi. In.: Sz. M.: *Magyarok a nagyvilágban*. Kossuth, Bp. 1970., 169. o. Sárközi Máttyás szerint: *Anglia az 1956-os forradalom bukása után harmincezer magyar menekültet fogadott be. (Luxusbatár az eperfa alatt*. Borzák Tibor interjúja Sárközi Máttyással. 2023. július ↑
26. Czigány Magda nyugati magyar vitákról és szellemi életről. Mátraházi Zsuzsa: *Emigránsirodalom*. Heti Világgazdaság, 2012. július 28. 34. o. ↑
27. A forradalom tizedik évfordulóján az NSZK-ban kiadott antológiában szerzőink alábbi tanulmányait közlik: Szabó Zoltán: *A politika tanára (Bibó Istvánról)* 403–423. o., Cs. Szabó László: *Írók a forradalomban* 622–632. o. In.: *Tanulmányok a magyar forradalomról*. Szerk.: Borbándi Gyula és Molnár József. Aurora Könyvek, München, 1966. ↑
28. Cs. Szabó László: *Hamis tudat – kézirat 1968? – in.: A tűzmadár fénylő emléke*. „el-NEM-földelhető, EL-nem-emészthető, ami történt” A huszonötödik évfordulón – 1981. október 23. In.: *A tűzmadár fénylő emléke*. A londoni

- Szepsi Csombor Kör ünnepi műsorai a forradalom tizedik, huszadik, huszonötödik és harmincadik évfordulóján. Szerk.: Czigány Lóránt – Czigány Magda. A londoni Szepsi Csombor Kör emlékezik a forradalom évfordulóin. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó Budapest, 2006. 100-104. o. ↑
29. Szabó Zoltán: *Ezerkilencszázötvenhat, forradalom, történelem, valóság.* (1977–1982). In.: *1956 korszakváltás. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái IV. köt.* Sorozatszerk.: András Sándor, Gyurgyák János, Kenedi János. Osiris, Bp., 2006. 226. o. ↑
30. London, 1957. március 15-17. ↑
31. A Szövetségben mindvégig meglévő politikai és személyi ellentétek, s az ezekből fakadó kilépések miatt a MÍSZK 1961-ben beszüntette működését. In.: *Irodalmi Újság 1957–1989 Dokumentumok a lap történetéből.* Vál., s. a. r. és a jegyzeteket írta: Nagy Csaba. Argumentum, 1993. L.: a kötet 1. sz. jegyzetét 229. o. ↑
32. Szabó Zoltán tisztségét 1958-tól főtktkári kinevezéssel erősítik meg. (Kenedi János gépirata, OSZK) ↑
33. A lap kiadására Hungarian Literary Gazette Ltd. néven Londonban cég alakult. Három igazgatója Faludy György, Pálóczi Horváth György és John Hall volt. A tényleges megjelenést a Congress for Cultural Freedom nevű amerikai kormánysszervezet az 1960-as évekig nyújtott anyagi támogatása tette lehetővé. ↑
34. „Faludy György bejelenti, hogy az IÚ-nak 2750 előfizetője van, ezen kívül szétküldik tiszteletpéldányként is, és kb. 1 500-2 800, vagyis átlagban 2 200 fogy el a standokon.” (A MISZK vezetőségi ülésének jegyzőkönyve, London, 1957. november 15. In.: *Irodalmi Újság 1957–1989. Dokumentumok ... 27. o.*) ↑
35. *Ami emberileg lehetséges.* Cs. Szabó László levelei Londonból Szilasi Vilmosnak Budapestre. 1957. szeptember 30. és 1957. november 2. In: *Leveleskönyv. Egy korszak – 1956-88 – levelek tükrében.* Vál. és összeállította: Horgas Béla és Levendel Júlia. ↑
36. Déry Tibor: *Vidám temetés.* Mészáros István: *Déry Tibor munkássága* c. tanulmányával. Magyar Könyves Céh, No.: 1. köt. London 1960. 10-177. o. ↑
37. Bibó István: *Harmadik út (Politikai és történeti tanulmányok)* Magyar Írók Szövetsége Külföldön – Irodalmi Újság – Magyar Könyves Céh, London 1960. No.: 2. köt. S. a. r. és bev.: Szabó Zoltán. 7-30. o. + 31-380. o. ↑
38. Cs. Szabó Lászlóval beszélget Szabó Zoltánról Siklós István (BBC magyar adása, 1982. június 6. Nyomtatásban: IÚ Paris, XXXIII. évf. 4. sz. 5-6.o., Kötetben: Cs. Sz. L.: *Hazajáró lélek.* Válogatás az Irodalmi Újságban megjelent írásokból. Vál., szerk. és az utószót írta: Szokolczay Lajos. MMA Kiadó, Bp., 2018. 343. o.) ↑
39. uo. 346-347. o. L. még: Noszakai Gábor: *Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története* I. r. Beszélő, 2009. november-december 35-47. o., II. r. Beszélő, 2010. január 25-33. o. ↑
40. Szabó Zoltán levele Cs. Szabó Lászlóhoz (London, 1960. augusztus) PIM PKEL 2011.3.12._a (4) ↑
41. *Kilenc költő.* András Sándor, Bán Györgyi, Bikich Gábor, Csokits János, Kibédi Varga Áron, Makkai Ádám, Máté Imre, Nyíri Éva, Tóth Z. László versei. Sorozatszerk., S. a. r. és bev.: Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, No.: 3. köt. London 1959. 7-191. o. A 3. számú kötet kiadása (1959) időben megelőzte az 1-2. számú kötetek kiadási évét (1960). L. erről a 36-37. sz. jegyzeteket (N. G.) ↑
42. Cs. Szabó László: *Kilenc költő,* IÚ, Párizs, XI. évf., 12. sz. 1960. június 15. 8. o. In: Cs. Sz. L.: *Hazajáró lélek. Válogatás az Irodalmi Újságban megjelent írásokból.* Vál., szerk. és utószó: Szokolczay Lajos. MMA, Bp., 2018. 385-391. o. ↑
43. Cs. Szabó László: *Még vagyunk* [A nyugati magyar irodalomról] c. előadás bővített, végleges szövegét l.: „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem” Mikes International, Hága, 2005. 20. o. ↑
44. www.federatio.org/mikes.html ↑
45. Az esemény meghívóját közli: Czigány Magda: *Szigetmagyarság – Londoni magyar sziget. A Szepsi Csombor Kör rövid története* Kortárs, Bp. 2012. 26. o. ↑
46. Czigány Lóránt: *Szabó Zoltán az emigrációban* (História 1989/6.). L. még: Szabó Zoltán: *Jegyzetlapok a doornii találkozóiról.* IÚ, 1959. augusztus 1., 5. o. ↑

47. Méray Tibor (1924–2020) magyar író, újságíró. 1945-től pártmunkás. 1946: Magyar–latin szakos középiskolai tanár, a *Szabad Nép* újságírója, észak-koreai tudósítója. 1953–54: a Magyar Írók Szövetségének párttitkára. 1955: Nagy Imre politikájának támogatása miatt eltávolítják a *Szabad Néptől*. 1957: Jugoszlávián keresztül Párizsba menekül. 1962: az IÚ egyik szerkesztője, 1971–1989: főszerkesztője. 1978: *Nagy Imre élete és halála* (München), ezt hét magyarországi kiadás követte. A mondat, hogy „*Aki nincs ellenem, az velem van*”. 1961. október 23-án Méray tollából jelent meg az IÚ-ban. A forradalom ötödik évfordulóján jegyezte meg a *Csodatevők vagy egyszerű emberek* c. írásában: „*Rákosi idejében a párt alap gondolata az volt: 'Aki nincs velem, az ellenem van'; ma inkább ez: 'Aki nincs ellenem, az velem van'.*” Méray mondatát Kádár János, a Hazafias Népfront 1961. XII. 8-án tartott kongresszusán hivatkozás nélkül ismételte meg. Ez a mondat határozta meg Kádár regnálásának évtizedeit, amit a legtöbben – Méray külföldön megjelent írásáról mit sem tudva – Kádárnak tulajdonítottak. ↑
48. Méray Tibor: *Szabó Zoltán és az Irodalmi Újság*. IÚ 1988. 3. sz. 22. o. In: M. T.: *A párizsi vártán*. Mentor, Marosvásárhely, 2000. II. köt. 273. o. ↑
49. Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Auróra Kiskönyvek, 2. München, 1968. 7. o. ↑
50. Illyés Gyula: *Hunok Párizsban* (1943) https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02032_kv.html ↑
51. Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Új Látóhatár, München, 1962. 423–447. o. Kötetben: *Illyés Gyula Új Látóhatára*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Ötágú síp. Sorozatszerk.: Székely András Bertalan. Szerk.: Albert Tibor. Budapest–München, 1990. 49–73. o. ↑
52. uo. 73. o. ↑
53. Szabó Zoltán: *A Sió töltésén. Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra képzelt lakomára*. Új Látóhatár, München, 1962. 399–422. o. ↑
54. Sz. Z.: *Ősök és társak* (Vál. és a szövegeket gondozta: Czigány Lóránt) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 252–253. o. ↑
55. *Illyés Gyula 60-ik születésnapjára*. Szerk.: Szabó Zoltán. Új Látóhatár, München, 1962. 385–508. o. In: *Illyés Gyula Új Látóhatára*. Bethlen Gábor Könyvkiadó – Ötágú Síp (Sorozatszerk. és előszó: Székely András Bertalan. Szerk.: Albert Tibor) Budapest–München 1990. 11–256. o. ↑
56. Pándi Pál – Bóka László (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-ig*. Bibliotheca, Bp., 1957., 492. o. ↑
57. Cs. Szabó László: *Torz magyar irodalomtörténet*. In.: Cs. Sz. L.: *Ország és Irodalom. Négy tanulmány*. Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, Brüsszel, 1963. 125. o. ↑
58. Szepsi Csombor Márton (1595–1622) az első magyar nyelvű útikönyv: *Europica varietas*, (Festus János nyomdája, Kassa, 1620) szerzője. A nevét viselő szervezet történetéről I.: Czigány Magda: *Szigetmagyarság – Londoni magyar sziget. A Szepsi Csombor Kör rövid története*. Kortárs, Bp. 2012. 5–157. o. ↑
59. Siklós István (1936–1991) Az 1956-os forradalomban a Széna téren harcolt Szabó bácsi csapatában. A forradalom után a Londoni Egyetemen szanskrit költészetet és magyar irodalmat tanult. Publikált az Irodalmi Újságban, a Magyar Műhelyben (Párizs) és az Új Látóhatárban (München). 1964-től a BBC magyar osztályának munkatársa, 1980–89: az osztály igazgatója, 1978-tól *A magyar írók Angliában* c. műsort szerkesztette, itt mutatta be Határ Győzöt, Sárközi Mátyást, Gömöri Györgyöt. Pilinszky Jánost az elsők között fordította angolra. 1991-től Magyarország londoni nagykövetségének tanácsosa és – haláláig – követ volt. ↑
60. Illyés Gyulát idézi Czigány Lóránt: *Triptichon Siklós István emlékezetére*. In.: Siklós István: *Világ világossága mögöttem: válogatott művek*. Kézirat Kiadó, Bp. – Szepsi Csombor Kör, London. 1992. 347. o. ↑
61. Sárközi Mátyás: *Ládafia-történelem*. Kortárs, 2018. 72. o. ↑
62. Nyilatkozat a Szepsi Csombor Kör megalakulásáról és célkitűzéseiről (Felhívás, 1964) In.: Czigány M.: *Szigetmagyarság ...* 49. o. ↑
63. Révai András (Bp., 1903–London, 1973.): politikai, művészeti író, politikus. Tanulmányait Budapesten, Lipcsében, Münchenben és Berlinben végezte. 1935-től élt Londonban. 1938–41: a Pester Lloyd tudósítója. 1941: Angliai Szabad Magyarok Egyesületének tagja, 1943-tól elnöke. Az egyesület Hungarian News Survey c. lapja és a Szabad Magyar

- Szemle szerkesztője. 1942: a BBC magyar adásában Candidus álnéven politikai kommentátor. 1944. III. 19. után egyesületével csatlakozik a Károlyi Mihály által vezetett Angliai Magyar Tanács antifasiszta egységfrontjához. 1946: visszakapta magyar állampolgárságát, melytől a Bárdossy-kormány fosztotta meg. Feladatának tekintette, hogy a magyar demokráciának jó hírnevet szerezzen a szövetséges hatalmak körében, a Timesba és a World Today-be írt elemzéseket. 1949 után visszavonult a politikától, a londoni Pallas Galery-t vezette.. ↑
64. Szabó Zoltán: *Révai András I-VIII.* In.: *A túlsó partról. Révai András válogatott írásai.* Vál., szerk., a fordításokat átnézte és az életrajzot írta: Czigány Lóránt. Szepsi Csombor Márton Kör, London, 1975. 7-54. o. ↑
65. Ezen a címen a BBC magyar osztálya az 1970-es években Angliában élő magyar írók előadásait közvetítette. Azokra a kérdésekre kérte válaszukat: miért éppen Angliában telepedtek le? Miben látják a szellemi környezet előnyét vagy hátrányát? Milyen hatások érték az írókat? Módosította-e személetüket, érdeklődésüket Anglia? Van-e tanulsága a változásnak: környezete vagy a maga közérzetéből mit mentett és menthet át műveibe az író? Siklós István bevezetőjét l: Cs. Szabó László: *Magyar író Angliában.* In. *Hűlő...* 228. o. ↑
66. uo. 224. o. ↑
67. uo. 225. o. ↑
68. uo. 227. o. ↑
69. Cs. Szabó László: *Magyar író Angliában. Válasz Siklós Istvánnak* (London, 1978) in.: ÚL, München, 1978. 297-307. o. Kötetben: *Hűlő...* 228-238. o. ↑
70. *Hűlő...* 235. o. ↑
71. Tóbiás Áron: *Haza és nagyvilág.* Cs. Sz. L. in.: *Megmentett hangszalagok, a megálmódott Magyarország - beszélgetések, emlékezések.* Kortárs, Bp. 2015., 247. o. ↑
72. Szabó Zoltán: *Előszó helyett (Magyar író Angliában, 1979.)* in.: *Ősök és társak.* Vál. és a szöveget gondozta: Czigány Lóránt. Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1984. 7-12. o. ↑
73. Az Orwell-szöveg – Székely János műfordításában –: *Kiindulópontom mindig az az érzés volt, hogy állást kell foglalnom, mert felháborít az igazság megsértése. Amikor belekezek egy könyv megírásába, nem azt mondom magamnak: „most pedig műalkotást fogok létrehozni”. Azért írom, mert van valami hazugság, amit le akarok leplezni, valami tény, amire föl akarom hívni a figyelmet, és kezdetben csak az érdekel, hogy közönségre találjak. De képtelen volnék megírni egy könyvet, vagy akár egy hosszabb folyóiratcikket, ha mindez nem volna egyszersmind esztétikai élmény.* George Orwell: *Why I write.* Gangrel Magazine, London, 1946/4. Summer. Magyarul: *Miért írok?* In.: George Orwell: *Az irodalom főszámlása. Válogatott esszék.* Európa, 1990. 13. o. ↑
74. uo. 12. o. ↑
75. Arday Géza: *Előljáró gondolatok a kötethez.* In.: *Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem.” A „Mikes” nevében Czigány Lóránt emlékezik a száz éve született Cs. Szabó Lászlóra.* 2005. november 11. Mikes International. Hága, Hollandia, 2005. V. o. ↑
76. Cs. Szabó László: *Peregrínus - hazatérőben.* Kortárs, XXV. évf. 1981. augusztus. Kötetben: Uő.: *Hűlő árnyékban.* Önéletrajzi Írások. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004. 295. o. ↑
77. Cs. Szabó László: *Előszó.* In.: *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről.* Gondolat, Bp. 1982. 11. o. ↑
78. Cs. Szabó László: *Magyar író az emigrációban,* in.: *Mi az igazság?* Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Trysil, 1960. Útitárs: Oslo-Bécs, 1962. 50. o. ↑
79. Erich Kästner: *A repülő osztály,* Ford.: Havas József, Grafikus: Walter Trier, Dante Kiadás, 1934. ↑
80. A szintén *repülő egyetem*ként megnevezett informális eseményeket Magyarországon húsz évvel később, a demokratikus ellenzék tagjai lengyel mintára hozták létre. Kezdeményezésük az 1981-es lengyelországi rendkívüli jogrend bevezetéséig működött. ↑
81. Találkozások Európával. Bornemissza Péter Társaság (1960-1995) *Magvető,* Bp., 1995. 223. o. ↑

82. Cs. Szabó László: *Vörösmarty Mihály* In: *Mit cselekedjünk*. Útitárs, Oslo-Bécs, 1963. 102-148. o. ↑
83. Cs. Szabó László: *Tea mellett Canterburyben*. uo., 199-202. o. ↑
84. Szabó Zoltán: *Bibó István* uo. 149-157. o. ↑
85. uo. 215-222. o. Kötetben: *Beszélgetés Szabó Zoltánnal*. In.: Sz. Z.: *Nyugati vártán* II. köt. Osiris – EPMSZ, Bp., 2011. 333-338. o. ↑
86. Cs. Szabó László – Szabó Zoltán: *Együttélés és szóértés*. In: *Amíg időnk van*. Európai magyar evangéliumi ifjúsági konferencia Slagelse. Dánia. Útitárs, Köln-Bécs 1965. 197-229. o. ↑
87. uo. 215. o. ↑
88. Az 1960-ban Londonba látogató magyar írødelegáció tagjainak magatartását személyenként értékelő „Aradi” fedőnevű ügynök megjegyezte, hogy Tamási Áron a „hazaáruló” [Sic!] Cs. Szabó Lászlóról és Szabó Zoltánról azt állította, „majdnem úgy gondolkozik, mint mi.” Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956-1990*. Noran, Bp. 2012. I. köt. 265. o. ↑
89. Szabó Zoltán: „Amit mi elviseltünk, emberek” uo. 121. o. ↑
90. Bibó István: *Levél Londonba*. Közreadja: Szabó Zoltán. In.: *Külhoni Szövegtár I. – Magyar Irodalmi Évkönyv*. Szerk.: Bikich Gábor. Kiadja: Koncz Lajos. Boston, 1979. 9-22. o. Kötetben: *Bibó István Összegyűjtött írásai* 2. köt. *Demokratikus közösségi értékelési és magatartásminták*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Lektor: Balog Iván. Kalligram, Bp., 2018. 628-643. o. ↑
91. *A Magyar Irodalom Története* I-VI. köt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében. Akadémiai Kiadó, Bp. (1964-66) Főszerk.: Sötér István, Szerk.: Klaniczay Tibor. ↑
92. L. a 128. sz. jegyzethez: *A Magyar Irodalom Története 1919-től napjainkig* VI. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. Főszerk.: Sötér István, Szerk.: Szabolcsi Miklós. ↑
93. Szabolcsi Miklós: *A nagy spenót – Beszélő évek* 1966. In: *Beszélő*, III. folyam, II. évf. 8-9. sz. 1997. augusztus-szeptember 168. o. (beszelo.c3.hu) kiemelések a szerzőtől. ↑
94. Cs. Szabó László, az EPMSZ Akadémiai napokon: *Katolicizmus és protestantizmus a magyar szellemben* (Sion, Svájc 1971), *„Ragyogó látvány, sötét látomás”*. A nagyváros a 19. és 20. század nyugat-európai és magyar irodalmában (Siedelbrunn, NSZK 1977), *A király jó szolgája, de elsősorban Istené* (Damüls, Ausztria 1978), *Kettős szellemi erőterben: az író – témavezető* (uo., 1978), *„Szamos a Szajna oldalága, ha térképeznek angyalok ...” – a Hülő árnyékban* kötet bemutatása (Moscia/Ascona, Svájc 1983). ↑
95. Szabó Zoltán az EPMSZ Akadémiai napokon: *Ország – világ (állam, haza, nép, nemzet. St. Georgen am Längsee, Ausztria 1972)*, *Szentgyörgyhely után* (Walchsee-Kranzsch, Ausztria, 1973) ↑
96. Cs. Szabó László munkáit 1976-82 között három kötetben, Szabó Zoltán írásait 1981-2011 között – részben posztumusz – kötetekben jelentették meg. Az EPMSZ jelentette meg – Szabó Zoltán utolsó nagy szellemi vállalkozásaként – Bibó István négykötetes összegyűjtött műveit is (Bern, 1981-84). ↑
97. Kabdebó Tamás: *Varázslatos Lugánó*. Kiemelés a szerzőtől. Bécsi Napló, 2014. május-június 9. o. ↑
98. Utalás az 1956-os forradalom közelgő 15. évfordulójára. ↑
99. (ang.) megbékítés, megbékülés, lecsendesítés, lecsillapítás ↑
100. Szabó Zoltán levele Richmondból Méray Tibornak Párizsba, 1970. január 7. In.: *Irodalmi Újság 1957-1989 ... L.: a 72. sz. levelet 142-143. o. ↑*
101. L. Vezér Erzsébet: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*. In.: *Megőrzött öreg hangok. Válogatott interjúk*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2004. 215-234. o. ↑
102. Czigány Lóránt: *Írok, tehát vagyok. Emigráns napjaim múltása, 1971-1981* [1971. július 13.] Kortárs, Bp. 2005. 53-54. o. ↑

103. 1975. szeptember 21. BBC magyar adás. Kötetben: Cs. Sz. L.: *Három nap magyar irodalom*. in: *Nyugati magyar irodalom* – Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amszterdam, 1976. 106–107. o. ↑
104. Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába*. Az Új Látóhatár négy évtizede. Európa Bp. 2000. 386–387. o. ↑
105. Czigány L. (2005) [1976. december 25.] 424. o. ↑
106. Czigány L. (2005) [1977. október 18.] 478. o. ↑
107. In.: H. T. *Beszélgetések* – kiadó és évszám nélkül – [Budapest, 1983], 3–20. o.; Másodközlés: *Beszélgetések*. Cs. Szabó Lászlóval London, 1977. október 21. Magvető, Bp. 1983. 5–32. o.; Harmadközlés: *Beszélgetés* Cs. Szabó Lászlóval London, 1977. október 21. In.: H. T.: *Találkozások*. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi mozgalmakról. Corvina, Bp. 155–171. o. ↑
108. Czigány L. (2005) [1977. október 21.] 479. o. ↑
109. Találkozás Szabó Zoltánnal (London, 1977. október 18., 22.) in.: Huszár Tibor: *Találkozások*. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról Corvina Bp. 2005. 133–154. o. ↑
110. Szabó Zsuzsa: *Csúsztatások*. Élet és Irodalom, 2005. október 28. ↑
111. Huszár Tibor szerint maga a tanulmányút is Rátkai Ferenc (1930–2002) bölcsező, középiskolai tanár 1977-ben az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály osztályvezető-helyettese közreműködésével jöhetett létre. In.: H. T.: *Metszetek – nyolc évtized magántörténelméből*. Corvina, Bp. 2010. 228. o. ↑
112. Vásárhelyi Miklós: „*Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!*” *Fejezetek a lap múltjából, 1938–1944*. címmel 1978. augusztus 25-én tizenkét részes cikksorozatot publikált a korabeli Hazafias Népfrent napilapjában. A cikksorozat cenzúrázatlan változatát l.: *A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténelmi tanulmányai*. S. a. r.: Murányi Gábor. Irodalom Kft. Bp. 2002., 143–227. o. ↑
113. Aczél György (Budapest, 1917. augusztus 31. – Bécs, 1991. december 6.) a cikksorozat megjelenése idején az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára, a hazai kulturális életet irányító politikus. ↑
114. „*Cikked felelevenítette lelkifurdalásomat*” – Murányi Gábor bevezetője. Szabó Zoltán levele Vásárhelyi Miklóshoz 1978-ból. In.: Murányi Gábor: *A sajtó szövedéke. Huszadik századi laphistóriák*. Kronosz, Pécs, 2018. 271. o. ↑
115. L. 112. sz. jegyzet 188. o. ↑
116. Szabó Zoltán levele Londonból Vásárhelyi Miklósnak Budapestre [1978. december 2.] Közli: Murányi Gábor: *A sajtó szövedéke...* 274. o. ↑
117. Erdődi Mihály: *A felszabadult Erdély*, (Bev.: Cs. Szabó László, Athenaeum, Bp., 1941.) című fénykép albuma az 1970-es évek közepén is az Országos Széchényi Könyvtár „Z. A.”, azaz: zárolt anyagában volt. (Fejér Zoltán: *Az író, mint szerzőtárs. Irodalom és fényképezés, 2. r.* Fotóművészet, 2005/3-4. XLVIII. évf. 3-4. sz. ↑
118. Cs. Szabó László: *A Dickens-napló I-II*. Nagyvilág, 1980. május-június 725-752, 885-910. o. ↑
119. Kenedi János: *Példázatos emberek – Szakítópróba*. In.: K. J.: *Hogyan kéne embert szeretni?* Osiris Bp. 2019. 234. o. kiemelés a szerzőtől. ↑
120. *In memoriam Cs. Szabó László* M5 Kultúra. Rend.: Papp Gábor Zsigmond (2020) Adásnap: 2021. június 13. ↑
121. Tóbiás Áron: *Irgalom. Cs. Szabó László: Magyar csillag a nagyvilágban*. In.: *Európa keresztútjain...* 33. o. ↑
122. Czigány L. (2005) [1980. október 26.] 691-692. o. Kiemelések a naplóírótól. ↑
123. Szabó Zoltán: *A kezdő író méltatása. A 75 éves Cs. Szabó László. Ezelőtt negyvenhárom évvel...* Irodalmi Újság, Párizs, 1980. november–december 7. o. Sz. Z.: *Vigasztalásul útnak indulunk...* [Új Szellem, Prága 1937. május 15. 7. sz.] című könyvismertetőjének részletközlése. ↑
124. Cs. Szabó Lászlóval beszélget Szabó Zoltánról Siklós István (BBC magyar adása, 1982. június 6. Kötetben: Cs. Sz. L.: *Hazajáró lélek*. Válogatás az Irodalmi Újságban megjelent írásokból. Vál., szerk. és az utószót írta: Szokolczay Lajos. MMA Kiadó, Bp., 2018. 347. o.) ↑

125. Cs. Szabó László: *Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések 1948-1981.* Magvető, Bp., 1983. A dedikációt a Magyar Televízió Cs. Szabó László portréműsora közölte (1981-83., Szerk.: Czigány György 51:55. p.) ↑
126. Szabó Zoltán: *Könyvről könyvre. Összeállítás Illyés Gyula könyveiről írott kritikáiból.* XI. in.: Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 13. sz. 88. o. ↑
127. Szabó Z. *Helyszíni riport a pesti demokráciáról* Új Kor, 1937. március 4. Kötetben: Sz. Z.: *Hazugság nélkül* I. köt. 485. o. ↑
128. Ernest Renan (1823-1892) francia orientalista, történész, filozófus és teológiai író. A Magyar Tudományos Akadémia kültagja. Nemzetfogalmára Szabó Zoltán számos munkájában hivatkozott. ↑
129. Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une Nation? In: Qu'est-ce qu'une nation? et autres essais politiques. Textes choisis et présentés par Joel Roman.* Paris, Presses Pocket, 1992. 37-56. Magyarul: E. R.: *Mi a nemzet?* In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus* (szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, ford.: Réz Pál) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 171-187. o. <https://docplayer.hu/412865-Ernest-renan-mi-a-nemzet.html> ↑
130. uo. 185-186. o. ↑
131. Cs. Szabó László: *Magyar néző. Napló az európai válságról* [1938. október 28.] In: Cs. Sz. L.: *Doveri átkelés-Magyar Néző-Fegyveres Európa.* (Vál., szerk. és az utószót írta: Papp Endre) MMA, Bp., 2022. 166. o. ↑
132. Szabó Zoltán: *Hungarica varietas.* ÚL (München) 1974., Kötetben: Sz. Z.: *Hungarica varietas.* (Korkép 1974-ből) In.: *Uő: Ősök és társak.* (1984) Újra-kiadás: Szabó Zoltán: *Nyugati vártán* II. köt. Osiris-EPMSZ, Bp. 2011. 412. o. ↑
133. L. 128. sz. jegyzet. 345. o. ↑
134. Szabó Zoltán: *A lelkiileg független emberek hivatásáról.* Magánlevél Kende Péternek Párizsba [1979 tavasz]
Közli: Kende P. *Kell-e politikai emigráció?* Magyar Füzetek 14-15. Párizs, 1984. 40. o. Újra közli: *Az orosz birodalom bukása- A Magyar Füzetek búcsúszáma.* Századvég, 1990/3-4. 89-91. o. ↑
135. Cs. Szabó László: *Hűlő...* 42. o. ↑
136. Sándor András (2010), Szabó Zsuzsa (2010) és Passuth Krisztina (2014) személyes közlései. ↑
137. *Obituary. Mr. Z. Szabo Reformist Hungarian Writer* – The Times, London 1984. augusztus 24. 10. p.
Az egyhasábos nekrológ szerzője Czigány Lóránt volt. ↑
138. L.: Murányi Gábor: *Mulasztásos kegyeletsértés. A falukutató méltatlan nekrológja – Szabó Zoltán halálhíre a Magyar Nemzetben.* In.: Uő: Murányi G.: *A sajtó szövedéke. Huszadik századi laphistóriák.* Kronosz, Pécs, 2018. 275-277. o. ↑
139. *A Magyar Nemzet Szabó Zoltán-nekrológja.* Benda Kálmán, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Ferenczy Béniné, Kenedi János, Mészöly Miklós, Perjés Géza, Varga Domokos, Vásárhelyi Miklós nyílt levele. 1984. szeptember 19. In.: *Beszélő* 1984/11. sz. Kötetben: *Beszélő Összkiadás* II. köt. 1984-1987. S. a. r.: Havas Fanny. AB-Beszélő Kiadó Bp. 1992. 66-67. o. ↑
140. *Az „Állj fel” torony árnyékában. Magyarok francia földön. Egy század tükörcserepei.* Előszó: Mádl Ferenc, Szerk. és jegyzeteket írta: A. Szabó Magda és Ablonczy László. Utószó: Ablonczy László. Lektorálta: Illyés Mária és Márkus Béla. Új Horizont, 2003. 624. o. ↑
141. Szabó Zoltán: *A „különc”* (Teleki Lászlóról, 1964) In.: *Ősök és társak.* 93. o. ↑
A tanulmány első része itt olvasható.
[kép | vecteezy.com](http://vecteezy.com)